

Het kind en de rekening

Janneke Plantenga

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar sociaal-economische aspecten van kinderopvang aan de Rijksuniversiteit Groningen op 29 januari 2002.

De kinderopvangsector in Nederland groeit als kool. De stimuleringsmaatregel uit 1998, met als doelstelling 71.000 kindplaatsen erbij in vier jaar, wordt gemonitord door het Netwerkbureau Uitbreiding Kinderopvang en uit de nieuwste gegevens blijkt dat er eind 2001 in Nederland ruim 154.000 plaatsen zijn, verdeeld over dagopvang, buitenschoolse opvang en gastouderopvang. Kinderopvangorganisaties geven aan dat zij in 2002 nog ongeveer 32.000 plaatsen zullen realiseren. Daarmee komt de totale uitbreiding tijdens de duur van de stimuleringsmaatregel op ruim 90.000 plaatsen. Op basis van deze meting komt het Netwerkbureau dan ook tot de conclusie dat de voorgenomen doelstelling ruimschoots wordt gehaald. Aan het einde van dit jaar zal er sprake zijn van circa 185.000 kindplaatsen, goed voor de opvang van zo'n 320.000 kinderen (Netwerkbureau 2002).

Dat de kinderopvangsector volwassen wordt, blijkt ook uit de voorgenomen introductie van de WBK – de Wet Basisvoorziening Kinderopvang. Het fragmentarische karakter van de huidige regelgeving, de onduidelijke verantwoordelijkheidsverdeling en de ondoorzichtige financieringsstructuur maken een meer eenduidige wet- en regelgeving noodzakelijk. De tijd is rijp voor een zelfstandig financieel, bestuurlijk en wettelijk kader (VWS, SZW & Financiën 2000).

Desalniettemin, ondanks het groeiend aantal kindplaatsen en ondanks de voorgenomen introductie van de WBK, kent kinderopvang in Nederland nog weinig vanzelfsprekendheden. Dat is ook vooral een gevolg van het feit dat de combinatie van arbeid en zorg in Nederland nog weinig vanzelfsprekendheden kent. Op macroniveau is er sprake van een constante zoektocht naar de optimale interventie, en ook op microniveau is het een voortdurend zoeken naar het meest optimale regime. Arbeid en zorg doen beide een appèl op schaarse tijd en vra-

gen om een afweging. Werk jij? Werk ik? Zorg jij? Zorg ik? Wat besteden we uit; wat doen we zelf en hoe flexibel gaan we om met de gemaakte afspraken? Vaste patronen worden inzet van onderhandeling en traditionele gewoonten moeten worden herijkt aan de hand van veranderende inzichten en nieuwe mogelijkheden. In deze onderhandelingen blijkt de praktijk weerbarstig. Preferenties sluiten niet altijd naadloos aan op de feitelijke mogelijkheden. Het streven is bijvoorbeeld om te komen tot een gelijke verdeling van arbeid en zorg, maar tussen droom en daad staan in dit geval vooral praktische bezwaren in de weg (verg. Plantenga et al. 1999).

Nieuwe gegevens, op basis van een enquête onder circa 2500 gezinnen met jonge kinderen in de provincie Groningen en Drenthe, illustreren het laveren tussen arbeid en zorg en de zoektocht naar het optimale regime. Gevraagd naar hun mening over betaald werken buitenshuis en de zorg voor kinderen blijkt:

Bijna 50% van de respondenten het tamelijk of helemaal eens te zijn met de stelling: 'in mijn werk buitenshuis kan ik laten zien wat ik waard ben'.

Ruim 60% is het tamelijk of helemaal eens met de stelling: 'betaald werk is belangrijk voor je gevoel van eigenwaarde'.

Ruim 85% is het tamelijk of helemaal eens met de stelling: 'door te werken blijf je bij de maatschappij betrokken'.

Tegelijkertijd is circa 80% het tamelijk of helemaal eens met de stelling: 'kinderen opvoeden is een dagtaak'.

Hiermee is het conflict en zijn alle ambivalenties van modern ouderschap al aardig in kaart gebracht. Opvoeden in Nederland is een zeer arbeidsintensieve aangelegenheid en het is niet eenvoudig om de eisen die aan modern ouderschap worden gesteld op een acceptabele manier te combineren met betaalde arbeid buitenshuis. In de praktijk zijn het vooral vrouwen die worstelen met de combineerbaarheid van arbeid en zorg. Zij zijn het eerste aanspreekpunt wanneer het gaat om zorg en huishouden en zij worden ook geacht alle eindjes op een acceptabele manier aan elkaar te knopen. Het moederschapideaal, zoals onder andere de sociologen Knijn en Verheijen ons hebben duidelijk gemaakt, is exclusief en sensitief (Knijn & Verheijen 1991, 21). De exclusiviteit sluit andere activiteiten uit; de sensitiviteit verwijst naar de warme en de liefdevolle relatie die vooral moeders worden geacht te ontwikkelen met hun kinderen. Het zijn ook vooral de moeders die verantwoordelijk worden gesteld voor de gezonde sociaal-emotionele ontwikkeling van hun kinderen en daarmee indirect ook voor de sociale problemen die ontstaan indien deze ontwikkeling toch iets minder evenwichtig verloopt.

Tegelijkertijd worden vrouwen ook steeds meer aangesproken op betaalde arbeid buitenshuis. Betaalde arbeid is een belangrijk onderdeel van het moderne burgerschapsideaal en een stijgende arbeidsmarktparticipatie van vrouwen is nadrukkelijk inzet van het Nederlandse beleid. Sinds de Europese Top van Lis-

sabon in maart 2000 zijn er zelfs Europese richtlijnen geformuleerd in die zin dat is afgesproken dat de participatiegraad van vrouwen binnen Europa zou moeten toenemen van 51% nu tot 60% in 2010. Het Nederlandse beleid is nog ambitieuzer. Nederland streeft er naar de arbeidsdeelname van vrouwen te vergroten tot 65% in 2010 (SZW 2000, 18).

De ouders in de enquête hebben de oude en nieuwe norm al stevig geïnternaliseerd en zien zich nu voor het probleem gesteld twee zaken die in hun absolute luuthed met elkaar onverenigbaar zijn, toch met elkaar in balans te brengen. In principe zijn er twee variabelen waaraan kan worden gesleuteld: de omvang van de betaalde arbeid en de omvang van de zorg. Om met dat laatste te beginnen: we besteden weliswaar steeds vaker de zorg voor kinderen uit, maar deze trend moet ook weer niet worden overdreven. De nieuwste cijfers van het Netwerkbureau laten zien dat zo'n 20% van de kinderen in de leeftijdsklasse 0 tot en met 3 jaar gebruik maakt van kinderopvang. Voor de 4 tot 12-jarigen ligt dat percentage nog beneden de 5% (Netwerkbureau 2002). Deze percentages liggen mede zo laag omdat we veel meer sleutelen aan de tweede variabele: de omvang van de betaalde arbeid. Op dit moment kiest nog steeds circa eenderde van de vrouwen bij de geboorte van het eerste kind voor het voltijds moederschap. De arbeidscarrière wordt voor een bepaalde periode onderbroken – tenminste zolang de kinderen klein zijn (SCP 2000, 82/3). Tweederde blijft actief op de arbeidsmarkt, maar past de arbeidstijden aan. De arbeidstijden worden afgestemd op de huishoudelijke en zorgverplichtingen met als resultaat – naast de traditionele éénverdiener – het unieke Nederlandse amalgaam van grote anderhalfverdieners, kleine anderhalfverdieners, dubbelverdieners en half-om-halfverdieners. Daar tussendoor laveren dan nog de eenoudergezinnen die zich voor de keus gesteld zien: ben ik een kostwinner die wat extra hulp nodig heeft voor de zorgverplichtingen – of ben ik een voltijdszorgverder die wat extra hulp nodig heeft voor de kostwinnersverplichtingen?

Laten we het geschipper in de praktijk eens verder bekijken. Uit het reeds gememoreerde onderzoek onder huishoudens in Groningen en Drenthe blijkt dat ruim een kwart van de huishoudens waarin beide partners arbeid en zorg combineren dat doet zonder gebruik te maken van formele en informele kinderopvang. Zoals te verwachten was zijn het vooral de kleine anderhalfverdieners die de arbeidstijden zo weten te plooiën dat men de zorg voor kinderen niet hoeft uit te besteden. Vervolgens maakt circa 10% van alle combinerende huishoudens uitsluitend gebruik van formele kinderopvangarrangementen – een kleine minderheid dus. Ruim 30% maakt gebruik van informele arrangementen en nog eens ruim 30% combineert formeel met informeel. Een voorlopige conclusie is dus dat de formele markt nog steeds betrekkelijk klein is en dat de informele markt nog steeds heel belangrijk is – als alternatief voor of als aanvulling op een formeel arrangement. In dit verband is het ook belangrijk om op te merken dat veel gezinnen meer dan één opvangarrangement kennen. Er wordt heel wat

afgeschakeld tussen alle verschillende arrangementen om de dagindeling sluitend te krijgen. Van alle huishoudens die gebruik maken van kinderopvang maakt circa een kwart gebruik van drie of meer verschillende schakels. Dus kinderopvang, naschoolse opvang en oma, of de buurvrouw, naschoolse opvang en een opvang aan huis, of vult u hier uw eigen schakelschema maar in.

Deze specifieke Nederlandse situatie, waarin kinderopvang nog weinig vanzelfsprekendheden kent en waarin vooral van vrouwen wordt gevraagd een optimale tijdsallocatie te vinden tussen arbeid en zorg, impliceert dat vooral vrouwen de rekening betalen. Om deze conclusie met wat extra gezag te kunnen presenteren citeer ik hier uit een OECD rapport uit 1999, waarin wordt gesteld: 'In short, Dutch women may be bearing a disproportionate share of costs of the present system on two fronts. First, public childcare arrangements and the opening hours of schools (generally unsupported by after-school care) do not cover the full working day. In consequence, in the interest of parental time with children, Dutch women occupy the great majority of part-time jobs and pay the major costs of lost opportunity. Second, their salary level remain lower than male earnings. Women, for example, predominate in lowly-paid social sector jobs, including within the childcare field itself' (OECD 1999, no. 93). Statistieken kunnen deze rekening nog iets kernachtiger uitdrukken: in voltijdsequivalenten uitgedrukt is binnen Europa het verschil in participatiegraad tussen mannen en vrouwen nergens zo groot als in Nederland – namelijk ruim 36% punten (Eurostat 1999). Betrouwbare gegevens omtrent uurlonen zijn schaars, maar als we de SES-data uit 1995 mogen geloven, staat Nederlands wat betreft de omvang van het beloningsverschil tussen mannen en vrouwen op een tweede plaats; alleen in Groot-Brittannië is het verschil groter (Eurostat 1995).

Dit wat betreft de feitelijke situatie. Zou dit nu een breed wetenschappelijk beoogd zijn, dan zou er nu een paragraaf volgen over de achtergronden van deze situatie. Wat mij betreft slaan we dat nu hier over. Het interessante van dit moment is immers juist dat kinderopvang volop ter discussie staat en daarmee ook de organisatie van arbeid en zorg. Waar willen we in Nederland nu heen met de kinderopvang? Welke visies zijn er ten aanzien van het meest optimale regime en wat betekent dit voor het huidige en toekomstige overheidsbeleid?

Beleidsdiscussies. Een van de problemen met betrekking tot kinderopvang in Nederland is dat er eigenlijk nooit sprake is geweest van een leidend beginsel aan de hand waarvan beleidsintenties konden worden getoetst. Kinderopvangbeleid is verknipt over onderwijs, welzijn, en sociale zaken (met in de marge nog enige bemoeienis van binnenlandse zaken en justitie) en wordt geacht meerdere doelen te dienen – kinderopvang speelt een rol in de discussie over de combineerbaarheid van arbeid en zorg, armoedebestrijding, sociale integratie, gezinsbeleid, economische groei, onderwijsachterstand-beleid etcetera.

Opvallend genoeg is kinderopvang ook nooit onderdeel geweest van leidende principes binnen emancipatiebeleid. Het combinatiemodel – georiënteerd op een evenwichtige verdeling van betaalde en onbetaalde zorgtaken en op een gelijke verdeling van de onbetaalde zorgarbeid tussen mannen en vrouwen – is lange tijd richtinggevend geweest voor het Nederlandse emancipatiebeleid (verg. SZW 2000, 15). Dit combinatiemodel doet het evenwel grotendeels zonder kinderopvang. Inzet is vooral dat de arbeidstijden van ouders elkaar zoveel mogelijk aanvullen - elkaar zo min mogelijk overlappen - met als uiteindelijk resultaat dat man en vrouw gedurende de werkweek ieder twee dagen kinderopvang op zich nemen, zodat slechts één dag betaalde kinderopvang per week nodig is (Commissie Toekomstscenario's 1995, 104 e.v.). Dat die resterende ene dag kinderopvang niet direct pedagogisch verantwoord is - immers die ene dag in de week is te weinig voor een goede en vertrouwde binding aan leidsters en overige kinderen - doet minder ter zake. Het gaat in dit combinatiemodel niet primair om kinderopvang. Kinderopvang wordt hier ingezet om een ander doel te dienen, namelijk een gelijke verdeling van de onbetaalde arbeid.

Inmiddels heeft het combinatiemodel haar langste tijd gehad en is 'levensloopbenadering' het nieuwe toeyerwoord. Ook in deze levensloopbenadering speelt kinderopvang een ondergeschikte rol. In het rapport 'Het nieuwe werken' bijvoorbeeld, geschreven door Leijnse in opdracht van Economische Zaken, wordt sterk de nadruk gelegd op het recht op maatwerk van de nieuwe werkende op de markten van onderwijs, zorg en sociale zekerheid. Stellenderwijs wordt daaraan toegevoegd: 'wij willen kinderopvang op diverse tijdstippen en plaatsen' (Leijnse 2001, 37). Echt? Is dat niet een erg kale doelstelling? Hoe zit het dan eigenlijk met de dagindeling van het kind? Kinderopvang is hier een instrument geworden dat de optimale flexibele ontplooiing van de nieuwe werkende moet faciliteren, zonder een eigenstandige plaats in dit ontwerp te hebben veroverd. Dezelfde conclusie kan worden getrokken op basis van het SER rapport 'Levensloopbanen: gevolgen van veranderende arbeidspatronen'. Kinderopvang wordt in dit rapport genoemd in hoofdstuk 3, bij de inventarisatie van de knelpunten. In de hoofdstukken 4 en 5 - waarin het gaat om de beleidsrichtingen en om de slotbeschouwing - wordt nauwelijks meer aan kinderopvang gerefereerd. Kinderopvang heeft in dit document de status van een probleem dat moet worden opgelost. Hoe dit precies moet worden vorm gegeven en wat de implicaties zijn voor het beleid, blijft buiten beschouwing (SER 2001).

Het feit dat kinderopvang nog weinig vanzelfsprekendheden kent blijkt ook uit alle discussie die in Nederland de afgelopen jaren in diverse gremia is gevoerd over het nut en de noodzaak van kinderopvang. Deze discussie kent twee dimensies die eigenlijk niet van elkaar te scheiden zijn, maar die ik deze namiddag toch uit elkaar wil trekken - de kwantitatieve en de kwalitatieve dimensie. De kwaliteit van de kinderopvang zet ik vanmiddag tussen haakjes. Ik veronderstel voor het gemak maar even dat daar niets op aan te merken valt. Ik wil

het hier vooral hebben over de kwantitatieve dimensie – over de wenselijkheid van kinderopvangvoorzieningen; over de verdeling van verantwoordelijkheden in deze – wat doet de markt, wat doet de overheid - en over de financiering. In navolging van de politicoloog Bussemaker zal ik het maatschappelijk debat over deze kwesties proberen te ontrafelen langs drie lijnen, of zoals Bussemaker dat noemt drie perspectieven: het morele, het behoefte- en het doelmatigheids-perspectief (Bussemaker 1993, 197 e.v.). Mijn oriëntatie ligt daarbij in eerste instantie bij de beleidsmakers – de politici en de argumenten die zij hanteren ten aanzien van de organisatie en de financiering van kinderopvang.

Het morele perspectief. Het morele perspectief is in Nederland altijd vrij dominant geweest. Kinderopvang wordt dan beoordeeld in termen van goed of fout. Vanuit de totale moederschapsvisie was kinderopvang lange tijd simpelweg fout. Bussemaker wijst in dit verband op het fenomeen dat kinderopvang-faciliteiten lange tijd niet een integraal onderdeel van de nieuwe verzorgingsarrangementen vormden. 'Het is eerder omgekeerd: het niet nodig hebben van kinderopvangvoorzieningen wordt als verworvenheid van de verzorgingsstaat gezien' (Bussemaker 1993, 200). Morele argumenten zijn belangrijk in het politieke debat, omdat deze uitdrukking zijn van de gewenste inrichting van de samenleving. Morele argumenten weerspiegelen de idealen - over wat behoort en wat niet behoort - en uiteindelijk moet beleid zich ook vooral oriënteren op datgene dat nastrevenswaardig wordt geacht. Maar morele argumenten kennen vaak ook een zekere absoluutheid die zich slecht laat rijmen met de groeiende diversiteit binnen het domein van arbeid en zorg. Is vijf dagen kinderopvang nog acceptabel – of toch maar liever niet? Waar liggen de grenzen van de 24-uursopvang? Ben je gewoon stom wanneer je als vrouw kiest voor voltijds zorgen (zoals staatssecretaris Verstand afgelopen zomer suggereerde) of is het juist vragen om moeilijkheden (in casu een WAO-uitkering) wanneer je toch probeert kind en carrière te combineren? Juist omdat het antwoord op dergelijke vragen voortdurend moet worden herijkt aan veranderende inzichten, mogelijkheden en (al dan niet vermeende) noodzakelijkheden, is het morele perspectief grotendeels uit het beleidsjargon verdwenen. Het opvoedingsideaal heeft meerdere gezichten gekregen en slechts een kleine minderheid van beleidsmakers beschrijft kinderopvang nog in termen van goed en kwaad. Zelfs binnen het CDA - een partij die traditioneel kinderopvang eerder ziet als teken van culturele crisis dan als bouwsteen van maatschappelijk welzijn - lijkt de discussie voorbij. In het CDA 'ontwerp verkiezingsprogramma 2002-2006' bijvoorbeeld wordt onder de topprioriteiten simpelweg gesteld: 'De kinderopvang wordt uitgebreid met 100.000 plaatsen' (CDA 2001a). Het morele moment ligt nog in de verwijzing naar meer keuzevrijheid; hoe deze keuzevrijheid in het combineren van werken, zorgen en leven verder concreet vorm krijgt, is niet aan de orde.

Aan de keukentafel ligt dit nadrukkelijk anders. Verschillende respondenten in de enquête bijvoorbeeld uiten hun ongenoegen over vrouwen-die-alles-maar-

willen. 'Als je kiest voor kinderen – voedt ze dan ook zelf op'. Of: 'heb je samen een kind dan ben je voor de rest van je leven vader/moeder van dat kind en dan moet je er zijn. En ervan genieten!'. Ook in de pers verschijnen er om de zoveel tijd publicaties van meer of minder bekende Nederlanders die kinderopvang veroordelen als uiting van egoïsme, individualisering en te ver doorgesloten ontplooiingsdwang. Een moreel argument tegen kinderopvang wordt daarin vaak verbonden met een romantische visie op het moederschap waarin juist ook de vrijheid, de ruimte en het plezier van zorg wordt benadrukt. En natuurlijk: moederschap is niet alleen een 24-uursdienst - moederschap geeft ook voldoening. Beleidsmatig levert dit echter niet veel meer houvast dan het reeds gememoreerde adagium van meer keuzevrijheid, opdat moeders, vaders, gezinnen zelf hun optimum in de verdeling van arbeid en zorg kunnen vinden.

Het behoefteperspectief. In vergelijking met het morele perspectief, doet het behoefteperspectief het in beleidskringen beter. Een verwijzing naar behoeften oogt neutraler – oogt democratischer; het beleid wordt immers gelegitimeerd door de behoeften van haar burgers. Een verwijzing naar behoeften past ook meer bij het moderne beeld van een responsieve overheid. Zo stelt D66 in haar conceptverkiezingsprogramma simpelweg: 'Nederland heeft nog steeds veel meer kinderopvang nodig. De wensen van de ouders staan daarbij centraal' (D66 2001, no. 11). Hier is dus geen sprake van goed of kwaad, van beter of slechter, maar van een simpele constatering dat er vraag is naar het goed van kinderopvang. Heel veel verder brengt ons deze verwijzing naar behoeften echter niet. Immers: behoeften zijn betwistbaar en bovendien - weten economen - in principe oneindig. Welke schaarse middelen ondersteunen nu welke behoeften? En behoort een toegankelijke kinderopvangvoorziening tot de gerechtvaardigde behoefte van burgers? Of hebben kinderen wellicht juist behoefte aan de aanwezigheid van tenminste één ouder – tijdens het eerste levensjaar of misschien zelfs wel voor een langere periode? Met deze vragen zijn we weer in het morele debat verzeild geraakt, terwijl we dat nu juist achter ons hadden willen laten.

Een vraag die meer openingen biedt voor een wetenschappelijke verhandeling is de vraag wat de overheid hier eigenlijk mee te maken heeft. Waarom kunnen die behoeften niet via de markt worden bevredigd? Waarom moet een deel van de rekening naar de overheid? Op die vraag hebben economen wel een antwoord. In bepaalde gevallen is het namelijk efficiënt om te interveniëren in de markt van een in principe individueel goed. Het voorbeeld dat in alle tekstboeken staat - in ieder geval de tekstboeken die zijn geschreven voor de introductie van het rekeningrijden - betreft de collectivisering van het Nederlandse wegennet (verg. Cornelisse et al. 1994, 180). Het gebruik van de Nederlandse wegen is in principe via tolwegen te individualiseren. Echter, een dergelijke optie is alleen tegen zeer hoge kosten te operationaliseren gezien het grote aantal op- en afritten. In dat geval kan ervoor worden gekozen om de voorziening te bekosti-

gen uit de algemene middelen. Een soortgelijke redenering kan ook voor het goed kinderopvang worden toegepast: het is in principe goedkoper een kwalitatief goede opvang voor meerdere kinderen te organiseren dan diezelfde opvang voor ieder huishouden afzonderlijk te regelen.

Een ander motief voor overheidsoptreden ligt in de versturende werking van loon- en inkomstenbelasting. Als gevolg daarvan is de netto-opbrengst van arbeidsmarktparticipatie lager dan de maatschappelijke (bruto) waarde. Als er sprake is van een hoog marginaal belastingtarief is het goed voorstelbaar dat het individueel niet loont om buitenshuis te werken en kinderopvang via de markt te regelen, terwijl dit maatschappelijk gezien wel de meest efficiënte handelswijze zou zijn. Het netto verdiende loon moet immers worden afgewogen tegen de brutokosten van kinderopvang. Deze zogeheten 'dubbele wig' stimuleert de zelfwerkzaamheid in het huishouden en frustreert de ontwikkeling van kinderopvang. In een dergelijke situatie kan efficiëntiewinst worden geboekt via het subsidiëren van kinderopvang aangezien de eigen zorgarbeid hierdoor relatief duurder wordt. Dit zet de zelfzorgzaamheid onder druk en stimuleert een efficiënte afruil tussen eigen tijd en ingehuurde tijd met betrekking tot de zorg voor kinderen.

Een dergelijke redenering speelt in de beleidsdiscussie een rol wanneer het gaat om het subsidiëren van particuliere diensten. De regeling Schoonmaakdiensten voor Particulieren, bijvoorbeeld, beoogt vooral een verruiming van de markt voor huishoudelijke dienstverlening via het subsidiëren van werkgevers. De schoonmaakdienst kan zo goedkoper worden aangeboden. In het debat over kinderopvang wordt overheidsoptreden echter zelden met dergelijke argumenten gelegitimeerd. Indien er wordt verwezen naar behoeften, wordt overheids-optreden niet zozeer met efficiëntie als wel met rechtvaardigheidsoverwegingen gelegitimeerd. De beleidsmatige zorg is dan dat financiële drempels geen rol mogen spelen in de toegang tot kinderopvang. Individuele verschillen in koopkracht worden dus enigszins gerepareerd zodat de voorzieningen toegankelijk zijn ook voor de lagere inkomensklassen. In het lange traject van individueel goed naar collectief gefinancierd sociaal grondrecht (zoals onderwijs en gezondheidszorg) schuift kinderopvang dan een paar streepjes op richting sociaal grondrecht. Een interessant voorbeeld van een dergelijke redenering is afkomstig van het CDA. Tijdens de algemene beschouwingen in september afgelopen jaar werd het voorstel gedaan om voor ouders in de lagere inkomensklassen de kosten van drie dagen kinderopvang geheel te subsidiëren, of voor ouders in de hogere inkomensklassen gedeeltelijk (CDA 2001b). Die drie dagen worden verder niet verantwoord. Volstaan wordt slechts met de stelling dat op deze manier het beste tegemoet wordt gekomen aan de wens om arbeid en zorg te delen. Kennelijk stelt het gezinsideaal hier toch grenzen aan de beleidsmatige ondersteuning. Daarom wordt de te subsidiëren bijdrage niet alleen afhankelijk gesteld van het inkomen, maar wordt ook een maximum ingebouwd van drie da-

gen in de week. Impliciet wordt hiermee een vierde en een vijfde dag kinderopvang gelijk gesteld aan een individueel consumptiegoed, waarvoor de overheid verder geen verantwoordelijkheid hoeft te dragen en waarvan de toegankelijkheid en de betaalbaarheid dus niet hoeft te zijn gegarandeerd.

Het doelmatigheidsperspectief. Het derde perspectief, het doelmatigheidsperspectief, ten slotte gaat over nut en opbrengst. Het gaat om de vraag of kinderopvangvoorzieningen een bijdrage kunnen leveren aan een vooropgesteld doel, bijvoorbeeld rentabiliteit of economische groei. Dit is een tamelijk dominante redenering in de huidige 'Paarse' beleidspraktijk en biedt houvast in discussies variërend van de Betuwelijn tot het emancipatiebeleid. Ook collectief investeren in de kinderopvang wordt vooral vanuit een doelmatigheidsperspectief gelegitimeerd. Het vooropgestelde doel daarbij is het verhogen van de arbeidsmarktparticipatie van met name vrouwen en - in het verlengde daarvan - het stimuleren van economische groei en het vergroten van het economische draagvlak. In het zo juist beschreven behoefteperspectief had kinderopvang nog de status van een individueel goed waarop burgers meer of minder gerechtvaardigde aanspraken kunnen maken. In het doelmatigheidsperspectief krijgt kinderopvang de status van een gemengd goed: er is sprake van individuele baten, maar ook van externaliteiten die het karakter hebben van een collectief goed. Dergelijke maatschappelijke baten zullen in de individuele besluitvorming geen rol spelen. Als gevolg daarvan zal de markt voor kinderopvang naar alle waarschijnlijkheid kleiner zijn dan maatschappelijk gewenst. Het zijn dus vooral de maatschappelijke baten die de collectieve rekening voor kinderopvang legitimeren.

Zoals gezegd, dit doelmatigheidsperspectief speelt een belangrijke rol in de huidige discussie en dus ook in de WBK, de Wet Basisvoorziening Kinderopvang. In de Hoofdlijnennota bijvoorbeeld staat: 'Kinderopvang is een onmisbare voorwaarde voor vergroting van de arbeidsmarktparticipatie en kan tot terugdieneffecten leiden. Immers tegenover de extra investeringen in kinderopvang staan ook baten. Met de stijgende arbeidsmarktparticipatie van vrouwen daalt het beroep op inkomensafhankelijke regelingen en kostwinnersvoorzieningen en nemen de belasting- en premieopbrengsten toe' (VWS, SZW & Financiën 2000:7). En soortgelijke redenering werd afgelopen donderdag ook gebruikt bij de presentatie van het advies van de Commissie Dagarrangementen. Volgens de Commissie kan de overheid jaarlijks 800 miljoen Euro besparen als ouders met jonge kinderen beter in staat worden gesteld hun tijd goed in te delen. Deze inkomstenpost is het gevolg van een verhoging van de arbeidsparticipatie en arbeidsproductiviteit alsmede inverdieneffecten. Werkgevers besparen op kosten voor ziekteverzuim en personeelsverloop naar schatting een bedrag van 500 miljoen Euro (Commissie Dagarrangementen 2002, 66).

Modern jargon, maar deze benadering in de vorm van een tamelijk simpele kosten-batenanalyse kende ook vroeger reeds aanhangers. Een mooi voorbeeld van een doelmatigheidsredenering is afkomstig van B.M.S. van Praag, die in een van de eerste economische analyses van kinderopvang - gepubliceerd in de ESB van 27 mei 1970 - een pleidooi houdt voor gratis crèches (Van Praag 1970). Immers, zo stelt hij: in dit geval overtreffen de baten de kosten. De baten worden geschat op 900 miljoen en worden met name bepaald door de belastingopbrengsten als gevolg van de toegenomen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen. Daar staan uiteraard de kosten van het gratis ter beschikking stellen van crèches tegenover. Deze kosten schat van Praag niet al te hoog in: 'Natuurlijk zullen wel enige voorzieningen moeten worden getroffen, maar gymzaal, bibliotheek, handarbeidlokaal, speelplaats en eventueel klaslokalen zijn in principe geschikt voor overblijven en nablijven'. Er realistisch aan toevoegend: 'ook al kunnen van het onderwijzend personeel vele ontkenningen op dit punt worden verwacht' (ibidem, 516). Voor baby's en peuters voorziet Van Praag meer problemen, echter en ik citeer opnieuw: 'de oplossing zal meestentijds wel gevonden kunnen worden door onderbrenging bij kleuterscholen, kweekscholen, huishoudscholen, scholen voor vroedvrouwen of verpleegsters, kinderverzorgsters etc' (ibid.)

Ja, wij schrijven 1970 en dat waren nog eens tijden; geen dwingende oepbepalingen rond opleidingseisen en leidster/kind ratio's, geen dwingende gemeentelijke verordeningen, geen mondige ouders, geen Boink....

Geschatte totale kosten; 450 miljoen. Gegeven de geschatte opbrengsten van 900 miljoen is hier dus sprake van een batig saldo van 450 miljoen. Nu is op zich de mogelijkheid van een winst geen aanleiding tot overheidsinterventies. De overheid moet niet als ondernemer taken gaan aanvaarten, alleen omdat het leidt tot een batig saldo. Dat weet Van Praag en dat wordt hem ook nog eens fijntjes onder de neus gewreven in een repliek van De Galan in hetzelfde tijdschrift een kleine maand later (De Galan 1970). Uiteindelijk gaat het natuurlijk om de vraag of gratis crèches ook wenselijk zijn. Ook deze vraag is voor Van Praag niet moeilijk te beantwoorden - gratis crèches zijn wenselijk want jonge moeders hoeven niet langer onvrijwillig het arbeidsproces te verlaten, het arbeidsaanbod met name in de dienstensector wordt vergroot en de rentabiliteit van investeringen in vrouwelijk beroepsonderwijs zullen enorm stijgen. Ook op langere termijn, met andere woorden, is hier sprake van een duidelijke maatschappelijke baat.

Het aantrekkelijke van het doelmatigheidsperspectief is het betrekkelijk simpele rekensommetje van kosten en baten. We hoeven ons niet te verliezen in morele argumenten over goed of slecht, over gerechtvaardigde en niet-gerechtvaardigde behoeften; we rekenen gewoon uit of het kan. Dit voordeel is ook direct het nadeel: het probleem met het doelmatigheidsperspectief is dat het inhoud-

lijk leeg is. Kinderopvang wordt hier een instrument in dienst van iets anders – bijvoorbeeld geld verdienen, bijvoorbeeld economische groei. In een recente OECD-publicatie wordt de Nederlandse overheid ook enigszins gekapitteld in die zin dat het beleid klaarheid moet brengen in het primaire doel van kinderopvangvoorzieningen. 'Is public education and care of young children to be seen as an important planning area in its own right or only as a means of achieving other goals. What kind of childcare and early education does Dutch society, parents and public authorities, wish to adopt? What are the essential purposes of the childcare and early education sectors? Is the provision of opportunity to play and learn with other children - guided by professional care givers - seen as an educational investment in the future citizens of the Netherlands or simply as another social service offered to parents of young children?' (OECD 1999, no. 124). Is het nu een doel in zich zelf of alleen een middel? Dit is natuurlijk een belangrijke vraag. Een vraag die relevant is in het debat over de wenselijkheid van kinderopvang, de organisatie en de financiering, maar ook in dat deel van het debat dat ik zojuist terzijde heb geschoven – dat van de kwaliteit.

Tegelijkertijd moet de kloof tussen het doel-*an-sich*- en het middel-argument ook weer niet worden overdreven. Er is in principe niets tegen het opmaken van een kosten-batenrekening. Sterker nog: er zijn verschillende argumenten vóór. Het opmaken van een kosten-batenrekening van verschillende arbeid-en-zorgarrangementen helpt om de effecten van verschillende alternatieven in kaart te brengen en helpt om te laten zien dat ook de status-quo kosten met zich mee brengt. Zo worden de kosten van kinderopvang nogal eens gehegeld omdat daarmee belastinggeld zou zijn gemoeid dat wordt opgebracht door traditionele éénverdienershuishoudens die zich juist alle moeite getroosten om hun kinderen in een regime van ongedeelde aandacht groot te brengen. Impliciet krijgt de kostwinnersamenleving daarmee het karakter van een natuurstaat - een natuurlijk arrangement dat er simpelweg is - onafhankelijk van staatsingrijpen. Daarbij wordt dan over het hoofd gezien dat op dit moment niet het uitbesteden van zorg, maar juist het voltijds zelf zorgen nog met ettelijke miljarden wordt gefaciliteerd (verg. Bekkering & Jansweijer 1998). Het opmaken van een kosten-batenrekening helpt met andere woorden ons attent te maken op de verborgen lasten en lusten van het huidige arbeid-en-zorg-arrangement en een eventuele alternatieve organisatie meer open tegemoet te treden. Ook in het politieke debat is de constatering dat met een alternatieve organisatie winst te halen valt een belangrijk gegeven. Men hoeft de beleidsvoorstellen nog niet te omarmen, maar ze zijn in ieder geval rendabel. Als de tegenstanders van nieuw beleid alleen maar hameren op de kosten, is het natuurlijk volstrekt legitiem om het vizier ook eens op de baten te richten.

Er is echter ook een risico. Het risico is dat een dergelijke analyse het laatste woord krijgt en dat investeringen in dagindeling en/of kinderopvang alleen maar worden geïnterpreteerd in het licht van de opbrengsten, de economische groei. En dat is niet juist. Raar genoeg is dat vooral niet juist omdat economie in principe

niét gaat over opbrengsten en economische groei. In eerste en laatste instantie gaat economie over het bevredigen van behoeften, over welvaart en dat welvaartsbegrip is ruim gedefinieerd. Het gaat daarin niet alleen om economische doelen, maar ook om veiligheid, solidariteit en gelijkheid. Tegen die achtergrond kan worden vastgesteld dat een bepaalde organisatie van arbeid en zorg niet alleen indirect als productiefactor in de behoeften voorziet, maar ook direct als eindproduct, als finaal consumptiegoed. 'Zorg' is een economisch 'goed' dat we met z'n allen waarderen en waar we schaarse middelen voor over hebben. Zorg - de organisatie van zorg - voorziet rechtstreeks in onze behoeften doordat wij ons graag verzorgd weten, omdat wij graag zelf voor onze kinderen willen kunnen zorgen c.q. omdat wij het belangrijk vinden dat wij de zorg met een gerust hart kunnen uitbesteden. De organisatie van arbeid en zorg heeft derhalve een waarde op zich, omdat de juiste organisatie welvaart genereert - omdat deze past in ons wereldbeeld, in ons mensbeeld en de manier waarop wij een goede samenleving hebben gedefinieerd (Plantenga 2000).

Kortom: economische calculaties rond arbeid en zorg zijn een nuttig instrument in de politieke besluitvorming, maar zijn altijd maar een deel van het verhaal. Die waarde van een goede organisatie van arbeid en zorg *an sich* lijkt weg te vallen wanneer alleen in termen van economische groei, overheidsfinanciën en betalingsbalansen wordt geredeneerd. De notie van arbeid en zorg als eindproduct houdt de mogelijkheid open dat wordt gekozen voor een investering in de kinderopvang ook als er na wekenlang gereken blijkt dat dit in een kostenpost resulteert. De maatschappelijke welvaart is dan kennelijk meer gediend met deze investering dan met het besparen van de kosten.

Geeft deze constatering nu veel houvast in de beleidspraktijk van alle dag? Deels wel. Het behoedt ons in ieder geval voor al te simpele rekensommetjes - voor een al te plat economiseren. Het brengt de vraag naar de gewenste inrichting van arbeid en zorg ook terug daar waar deze ook feitelijk beantwoord hoort te worden, namelijk in het politieke proces en niet op het bureau van de economen. Tegelijkertijd is daarmee het debat natuurlijk weer helemaal geopend. Immers: als economische kosten- en batenoverwegingen het debat niet mogen beslissen, zijn we weer terug bij af en luidt de meest wezenlijke vraag: welke organisatie van arbeid en zorg levert de grootste bijdrage aan onze welvaart?

De markt als antwoord. Hoe lossen we dit nu op? Kenners van het debat hier in de zaal aanwezig kennen het antwoord: we lossen het niet op. Om met Bertolt Brecht (1928) te spreken: *'wir haben uns einen anderen Schluss ausgedacht'*. Het idee dat je een sluitend beleidskader zou moeten hebben is achterhaald, want impliceert een overschatting van de mogelijkheden van de overheid. We zijn de maakbare samenleving voorbij - we laten de markt het werk doen - we introduceren een systeem van vraagfinanciering. Vraagfinanciering wordt verondersteld de keuzemogelijkheden voor ouders te vergroten, kinderopvang op

maat te produceren, een betere prijs-kwaliteitverhouding op te leveren en concurrentie tussen aanbieders te bewerkstelligen. Het doelmatigheidsperspectief legitimeert de subsidiestroom; de behoeften van ouders zijn sturend voor de verdere invulling en vormgeving van de markt voor kinderopvang. Uiteraard is marktwerking in dit geval wel aan strikte spelregels gebonden, maar binnen die spelregels is de overheid niet meer verantwoordelijk voor het resultaat. We hoeven ons niet meer te buigen over al dan niet gerechtvaardigde behoeften - geen ingewikkelde discussies meer over het goede leven - keuzevrijheid staat hier centraal en de markt garandeert een optimale allocatie.

Het beleidsterrein van kinderopvang is in dit verband een prachtig voorbeeld van wat de politicoloog Van Gunsteren noemt de overgang van Analyse-en-Instructie naar Variëteit-en-Selectie (Van Gunsteren 1994). Het model van Analyse-en-Instructie is typisch aanbodgericht. De analyse is: er is een tekort aan kinderopvang. Dan volgt de instructie, zoals in 1998: 71.000 plaatsen er bij in vier jaar. Met de introductie van de vraagfinanciering onder het regime van de nieuwe WBK is dat alles voorbij. De markt biedt de variëteit, de consument selecteert. De introductie van vraagfinanciering impliceert dat de overheid haar pretenties enigszins heeft teruggeschoefd - de overheid toont zich bescheiden en geeft het laatste woord terug aan de burger.

Over laatste woord gesproken: als ik goed heb geturfd en onderweg redelijk op snelheid ben gebleven, ben ik nu zo'n 40 minuten aan het woord. Dat is nog niet heel lang voor een oratie, maar wel meer dan waar u feitelijk recht op heeft. Immers in het Nederlandse deeltijdparadijs gaat alles naar rato en gegeven mijn deeltijdse aanstelling had u in dat geval na pakweg 9, 10 minuten al weer bij de uitgang moeten staan. Hoogleraren vormen in dezen echter een uitzondering. Ook deeltijdse hoogleraren houden een voltijdse oratie - ik ga dus nog even door. Ik wil met name nog even doorgaan op het laatste onderwerp, namelijk de introductie van marktwerking op het terrein van kinderopvang.

'Het is niet de taak van de econoom om als scherprechter op te treden over de gewenste economische orde, maar om de positieve en negatieve welvaartseffecten in het licht te stellen, die overheid en markt genereren bij het operationaliseren van voorkeuren inzake de allocatieve efficiëncie, rechtvaardigheid en bestendigheid van het economische proces' - zo lezen we bij Wolfson (1988, 25). Akkoord, laten we deze effecten dan eens 'in het licht stellen'. Als er via vraagfinanciering wordt gekozen voor marktwerking, dan is het ook belangrijk dat alle vragers in deze markt op min of meer gelijke voorwaarden meedoen. Binnen de gekozen financieringsstructuur is dit evenwel niet gegarandeerd. Immers: de WBK kent een tripartiete financiering. Uitgangspunt is dat er een gemeenschappelijk belang in kinderopvang is voor ouders, sociale partners en de overheid. Macro-economisch gezien zouden de kosten zich ongeveer gelijk over deze drie categorieën moeten verdelen. De bijdrage van de werkgever is

vastgelegd in de CAO. Dit betekent dat er dus geen wettelijke verplichting is. De veronderstelling is dat bij de invoering van de WBK in 90% van de CAO's kinderopvang is geregeld. Het is erg waarschijnlijk dat een dergelijk percentage in 2004 niet wordt gehaald. In het geval van een ontbrekende werkgeversbijdrage springt de overheid bij, echter tot een zeker maximum omdat er anders geen enkele druk zou liggen op sociale partners om tot een regeling te komen. De niet volledige compensatie heeft tot gevolg dat bepaalde groepen werknemers, werknemers zonder een CAO of werknemers met een CAO maar zonder een kinderopvangclausule, met relatief hoge kosten worden geconfronteerd - in ieder geval hoger dan in hun inkomenssituatie verantwoord is. Het probleem speelt ook principiëler, namelijk dat er eigenlijk geen reden is te bedenken waarom de prijs en daarmee de toegang tot de kinderopvang mede afhankelijk moet worden gesteld van de aard van de arbeidsrelatie. Kinderopvang is - als basisvoorziening - geen onderwerp voor CAO-onderhandelingen. Marktwerking wordt meer gediend met een wettelijke verplichting van werkgevers tot meebetalen.

Marktwerking wordt evenmin bevorderd door een veelheid aan transactiekosten. In het nieuwe ontwerp is de consument het scharnierpunt waar het allemaal om draait; de consument wordt klant en de klant wordt koning. De consument regelt in principe de financiële stromen. Aangezien deze markt nogal wat wisselingen kent (tijdelijk een dagje meer of minder, gastouder die ermee ophoudt, overgang van kinderopvang naar buitenschoolse opvang) en al deze wisselingen invloed hebben op de financiële stromen, zullen de informatie en administratieve kosten aanzienlijk zijn. Het is niet onwaarschijnlijk dat de hoge regelkosten het principe van vrije marktwerking deels frustreren.

Behalve de ongelijke startpositie aan de vraagzijde van de markt en de hoge regelkosten speelt er nog een derde probleem en dat is dat als de keuzevrijheid zo centraal wordt gesteld, het eigenlijk niet goed verdedigbaar is dat de informele sector volledig buiten beeld blijft. Uit het reeds gememoreerde onderzoek in Groningen en Drenthe blijkt dat in uren gerekend de informele markt ruim 60% van de totale opvangmarkt beslaat. Nu is een deel van de informele zorg aanzienlijk goedkoper, maar ook in geld blijkt het aandeel van de informele sector in de totale rekening van kinderopvang groter dan het aandeel van de formele sector. Het buiten beschouwing laten van de informele sector in de WBK heeft ongetwijfeld te maken met praktische en ook principiële bezwaren. Vrijwilligerswerk in de kinderopvang is een groot goed en dat moet je niet 'bezwaren' met allerlei formele regelgeving en noodzakelijke toetsingmomenten. De rol van oma's is belangrijk voor sociale cohesie, en is uitdrukking van generationele solidariteit. Maar wat als oma nu ook een baan krijgt zoals mijn collega's Remery en Schippers zich onlangs retorisch afvroegen (Remery et al. 2000). Zou het niet verstandig zijn om deze informele markt tenminste gedeeltelijk financieel te ondersteunen zodat dit aanbod niet verdwijnt naar andersoortige

werkgelegenheid? Bovendien: vrijwilligerswerk hoeft niet perse te concurreren met betaalde arbeid. Wat als oma last krijgt van het 'zwitserleven gevoel' en toch liever wat anders doet met haar vrije tijd dan op de kinderen van haar dochter passen? Vrijwilligerswerk kan ook worden geïnterpreteerd als een gewetensgoed; als een activiteit die je eigenlijk liever niet zou doen, maar die je toch op je neemt omdat het wordt gevraagd (Freeman 1997). Informele kinderopvang heeft dan niet uitsluitend positieve connotaties met sociale cohesie en solidariteit, maar zou ook kunnen verwijzen naar sociale dwang en onvermogen. Voorstelbaar is dat een meer zakelijke, deels financiële relatie in dit verband openingen zou kunnen bieden.

Ten slotte. Op dit moment telt Nederland zo'n 1100 kinderopvanginstellingen met in totaal circa 2800 accommodaties. Het aantal werknemers bedraagt in 2001 ongeveer 35.000 en de omzet circa 2 miljard. Ik hoef dit niet te vergelijken met de cijfers voor de detailhandelsector, de luchtvaart, of het ziekenhuiswezen om u duidelijk te maken dat de kinderopvangsector in Nederland in alle opzichten klein is. In debatten is de kinderopvangsector echter groot. Niet alleen letterlijk achter de bureaus van VWS en aan de keukentafel van het gemiddelde Nederlandse gezin, maar ook figuurlijk. Kinderopvang raakt aan fundamentele vragen omtrent de inrichting van de verzorgingsstaat; omtrent de verantwoordelijkheidsverdeling tussen de overheid, de markt en de burger; over de organisatie van arbeid en zorg; over de solidariteit tussen generaties en binnen gezinnen. Ik beschouw het als een voorrecht dat ik in mijn hoedanigheid van hoogleraar bij deze discussies betrokken mag zijn en deze discussie mag voeren met onderwijs en onderzoek. We gaan de komende jaren aan de slag met uiteenlopende vragen zoals de motivatiestructuur van werknemers in de kinderopvang, de betekenis van informele zorg, de toegankelijkheid van formele kinderopvang voor lagerbetaalden, de integratie van kinderopvang en vrijetijdsactiviteiten en de uitbreiding van opvangfaciliteiten voor de 12- tot 16-jarigen. Kinderopvang raakt aan zoveel zaken dat ik er van overtuigd ben dat de komende jaren nog steeds in het teken zullen staan van het debat en de twijfel. Dat kan helemaal geen kwaad. Maar laten we ook gezamenlijk bouwen aan nieuwe vanzelfsprekendheden, gevoed door deugdelijk onderzoek.

Ik heb gezegd.

Literatuur

Bekkering, J.M., R.M.A. Jansweijer, 1998, *De verdeling van arbeid en zorg: prikkels en belemmeringen*, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, W101, Den Haag

- Brecht, B., 1928,, *Die Driegroschenoper*, ACT III, Verehrtes Publikum, wir sind so weit
- Bussemaker, J., 1993, *Betwiste zelfstandigheid, Individualisering, sekse en verzorgingsstaat*, Amsterdam: SUA
- CDA, 2001a, *Betrokken samenleving, betrouwbare samenleving*, Ontwerp verkiezingsprogram 2002-2006
- CDA, 2001b, *Algemene Beschouwingen 2001, Bijdrage voor plenair debat, Tweede termijn: 'het moet anders, het kan anders'*
- Commissie Dagarrangementen, 2002, *Advies van de Commissie Dagarrangementen*, januari 2002, Den Haag
- Commissie Toekomstscenario's Herverdeling Onbetaalde Arbeid, 1995, *Onbetaalde zorg gelijk verdeeld, Toekomstscenario's voor herverdeling van onbetaalde zorgarbeid*, 's Gravenhage: VUGA
- Cornelisse, P.A., A.G.J. Haselbeke & A.P. Ros, 1994, *De overheid in bedrijf, Inleiding in de economie van de overheid*, Houten: Stenfert Kroese
- D66, 2001, *Toekomst in eigen hand*, D66 conceptverkiezingsprogramma 2002-2006
- Eurostat, 1995, *Structure on earnings survey 1995* (ongepubliceerde gegevens)
- Eurostat, 1999, *Labour force survey 1999* (ongepubliceerde gegevens)
- Freeman, R.B., 1997, Working for Nothing: The Supply of Volunteer Labour, *Journal of Labour Economics*, 15(2), pp. 140-166
- Galan, C. de, 1970, Subsidiëren we crèches? *Economisch Statistische Berichten*, 17 juni, pp. 594-595
- Gunsteren, H., 1994, *Culturen van besturen*, Meppel: Boom
- Knijf, T. & C. Verheijen, 1991, *Kiezen of delen, Veranderingen in de beleving van het moederschap*, Amsterdam: Dekker
- Leijnse, F., 2001, *Het nieuwe werken*, Ministerie van Economische Zaken: het project Economie 21^e eeuw, Online: www.e21e.ez.nl
- Netwerkbureau, 2002, Tweede monitor kinderopvang: 28.000 nieuwe plaatsen in 2001, *Management Kinderopvang*, 8(1), pp. 16-17
- OECD, 1999, Organisation for Economic Cooperation and Development, *OECD Country Note, Early Childhood Education and Care Policy in the Netherlands*, September 1999
- Plantenga, J., 2000, De voor- en nadelen van een winst- en verliesrekening, Economen over de organisatie van arbeid en zorg, *Nemesis*, 16(6), pp.177-181
- Plantenga, J. J. Schippers & J.J. Siegers , 1999, Towards an equal division of paid and unpaid work: the case of the Netherlands, *Journal of European Social Policy*, 9(2), pp. 99-110
- Praag, B.M.S. van, 1970, Kindercrèches: wie moet dat betalen? Een pleidooi voor gratis crèches, *Economisch Statistische Berichten*, 27 mei, pp. 516-517
- Remery, C., A. Van Doorne-Huiskes, P. Dijkstra & J. Schippers, 2000, *En als oma nu ook een baan heeft, De toekomst van de informele kinderopvang in Nederland*, rapport no. 57, Den Haag: NIDI

Kinderopvang

SCP, Sociaal en Cultureel Planbureau, 2000, *Emancipatiemonitor*, Den Haag: SCP/CBS

SER, Sociaal-economische Raad, 2001, *Levensloopbanen: gevolgen van veranderende arbeidspatronen*, Den Haag: SER

SZW, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2000, *Van vrouwenstrijd naar vanzelfsprekendheid*, Meerjarennota Emancipatiebeleid, Den Haag

VWS, SZW & Financiën, Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Ministerie van Financiën, 2000, *Hoofdlijnen, Wet Basisvoorziening Kinderopvang*, Den Haag

Wolfson, D.J., 1988, *Publieke sector en economische orde*, Groningen: Wolters-Noordhoff